

УДК 343.4(477)

А.З. КЕРІМОВ, Харківський національний університет внутрішніх справ

ОСОБЛИВА ЖОРСТОКІСТЬ ЯК КВАЛІФІКУЮЧА ОЗНАКА УМИСНОГО ВБИВСТВА ЗА ЧИННИМ КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ МИНУЛИХ РОКІВ

Ключові слова: умисне вбивство, катування, особлива жорстокість

Деякі склади злочинів, до яких зокрема відноситься вбивство, вчинене з особливою жорстокістю, через труднощі їхнього юридичного визначення, що викликані високим ступенем оціненості їхньої термінології, трактуються практичними працівниками слідчих і судових органів далеко не завжди однозначно і тому нерідко помилково. Це викликає складність, а часто й помилки у встановленні юридичних ознак цього складу злочину.

Будь-який насильницький злочин є жорстоким за своєю суттю, однак, говорячи про особливу жорстокість вчинення злочину, як про кваліфікуючу діяння ознаку, необхідно проаналізувати сутність цього поняття.

Особлива жорстокість, будучи оціночною категорією, несе в собі великий заряд кумулятивності, що й дозволяє відносити її до розряду категорій, розкриття специфіки яких вимагає спеціальних пізнань комплексного характеру. І, як цілком правильно зазначає С.М. Дружков, «особлива жорстокість, і в цьому її неминуща специфіка, приречена на «вічний союз» з подібними їй за суттю категоріями, серед яких у першу чергу виділяють: «катування», «мучення», «страждання». У змістовній та функціональній співдружності зазначених категорій особлива жорстокість здатна розкрити не тільки свою соціально-моральну суть, але й кримінально-правові функції.

Однак важливо визначитися, що особлива жорстокість і зазначені поняття є лише однопорядковими поняттями, але, аж ніяк, не співпадаючі, а тим більше не тотожні [1, с.29]. У цьому зв'язку для аналізу поняття особливої жорстокості виникає практична необхідність виявлення й аналізу його співвідношення з іншими суміжними поняттями, насамперед такими, як: агресія, агресивність, насильство, катування, знущання, мучення, страждання й ін. Істотні труднощі в розумінні сутності і встановлення співвідношення цих понять вносить і непослідовність у їхньому використанні законодавцем.

Хоча на жорстокість вчинення злочину як кваліфікуючу ознаку, прямо вказувалося у кримінальному законодавстві ще за часів Російської імперії, законодавцем разом із зазначеним терміном широко використовувалися й інші, вказані вище.

Так, артикул 154 глави XIX «Про смертне вбивство» затвердженого Петром I Артикулу військового 1715 р., серед кваліфікованих видів вбивства передбачав вбивство, вчинене особливо болісним способом [2, с.50]. Пункт 7 ст.129 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. передбачав як одну з обтяжуючих вину наступну обставину: «чем более было жестокости, гнусности или безнравственности в действиях, коими сие преступление было предуготовляемо, приводимо в исполнение, или сопровождается». Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. (ч.2 ст.1453) та Кримінальне уложення 1903 р. (ст.455) прямо вказували на спосіб, особливо болісний для вбитого, як на кваліфікуючу ознаку вбивства. У той же час зазначені нормативні акти як кваліфікуючу ознаку складів злочинів, що передбачають відповідальність за заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості (статті 1477, 1479 Уложення 1845 р., ст.471 Уложення 1903 р.), розглядали також катування і мучення. При цьому на законодавчому рівні поняття катування не розкривалося, а згідно з Роз'ясненням Сенату, під катуванням розумілося таке зазіхання на особисту недото-

рканність, що супроводжувалося мученнями і жорстокістю.

У науковій літературі під катуванням пропонувалося розуміти заподіяння фізичного болю такими способами, як: шмагання різками, драння за волосся тощо, а під мученням – позбавлення людини необхідних для цілості та здоров'я його умов, наприклад, повітря, їжі, питва, світла й т.д. При цьому увага акцентувалася на тому, що при катуванні потерпілому заподіювалися не просто страждання, характерні для усіх випадків застосування фізичного насильства, а страждання найвищого ступеню або тривалі [3, с.10].

Що стосується безпосередньо вбивства, то його вчинення особливо болісним способом було кваліфікуючою ознакою відповідно до п.2 ст.1453 Уложення 1845 р. і п.9 ст.455 Уложення 1903 р. Зазначаючи, що законодавство не дає яких-небудь точних указівок щодо змісту цього способу, та залишаючи з'ясовувати це на практиці з урахуванням обставин кожного конкретного випадку, Н.С. Таганцев відносив до вбивства, вчиненого способами, що вказують на особливу жорстокість, два види вбивства: 1) коли вбивство вчинялося через катування; 2) коли вбитий перед смертю був підданий яким-небудь більш-менш жорстоким мученням [4, с.70]. В.В. Єсіпов вважав, що «підставою кваліфікації випадків позбавлення життя, способами яких були катування або мучення, є особливо різкий прояв схильностей особи, яка не тільки відкрито прагне до здійснення свого злочинного плану, але навіть прибігає до способів найбільш жорстоких» [5, с.57].

Кримінальний кодекс РСФСР 1922 р. розглядав жорстокість як обставину, що обтяжує вину (п.«і» ст.25). Кримінальний кодекс РСФСР 1926 р. розглядав як зазначену обставину особливу жорстокість (п.«д» ст.47). Що стосується відповідної кваліфікуючої ознаки вбивства, зазначені Кодекси передбачали вчинення його особливо болісним способом (п.«у» ст.142 КК РСФСР 1922 р.; п.«у» ст.136 КК РСФСР 1926 р.).

При цьому в доктрині кримінального права серед особливо болісних способів вбивства

виділялися: отруєння повільно діючими отрутами; попереднє з метою вбивства каліцтво людини; нанесення великої кількості ран; спалювання на вогні; позбавлення життя шляхом уморіння голодом і спрагою; вбивство, якому передувало катування жертви і т.д. За Кримінальним кодексом УРСР, аналогічно Кримінальних кодексів РСФСР 1922 та 1926 років, відповідна кваліфікуюча ознака вбивства визначалася як – вбивство, вчинене особливо мученицьким способом для вбитого.

Хоча кримінальне законодавство радянського періоду передбачало мучення і катування як характеристики способу вчинення певного ряду злочинів (заподіяння тілесних ушкоджень, доведення до самогубства, незаконне позбавлення волі і т.д.), зміст цього поняття воно не розкривало. Наукове ж тлумачення цих понять відносило, наприклад, до способів заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, що мають характер мучення і катування, – позбавлення зору шляхом виколування ока; заподіяння небезпечного для життя захворювання шляхом голоду і спраги; спотворювання особи в результаті виривання шматків шкіри. Під катуванням, як кваліфікуючою ознакою умисного нанесення ударів, побоїв і інших насильницьких дій розумілося багаторазове нанесення побоїв та іншого роду насильницьких дій, розрахованих на заподіяння особливого болю, наприклад, шмагання, виривання волосся по одному тощо.

Відповідно до п.«е» ст.93 Кримінального кодексу УРСР 1960 р., відповідальність передбачалась за вбивство, вчинене з особливою жорстокістю. На відміну від попередніх кодексів, Кримінальний кодекс 1960 р. вказував на особливу жорстокість як на обтяжуючу обставину, а не на спосіб, особливо болісний для потерпілого, що явно не охоплює усіх випадків вбивств, що свідчать про особливу жорстокість винної особи. Таким чином, нове трактування зазначеної кваліфікуючої ознаки ліквідувало законодавчо закріплений відрив способу вчинення цього злочину від особистості винного, який застосовує саме такий спосіб.

У той же час, закріплення в законодавство прямої вказівки на особливу жорстокість, як на кваліфікуючу ознаку вбивства, знову відновило дискусію серед вчених і практиків про тлумачення поняття «жорстокість» і його співвідношення з особливою жорстокістю. Так, ряд учених (М.К. Аніянц, С.В. Бородін, М.І. Ковальов, Е.Ф. Побігайло та ін.) зводили зміст цієї кваліфікуючої ознаки до тлумачення слова «жорстокість» словниках російської мови: жорстокий – украй суворий, безжалісний, нещадний, безсердечний, позбавлений почуття жалості. При цьому зазначені вчені ігнорували вказівку в законі саме на «особливу» жорстокість, тобто її прояви, що негативно перевершують сутність поняття, відображеного в словниках.

Однак і розкриття деякими авторами сутності особливої жорстокості шляхом зазначення на разючу суворість, надзвичайну безжалісність, дивовижну безсердечність, надзвичайну нещадність винного, прояв звіриних інстинктів, не вносить належної ясності в розкриття критеріїв, на підставі яких особлива жорстокість здобуває кримінально-правовий статус обставини, що впливає на зміст і обсяг відповідальності.

Чинне вітчизняне кримінальне законодавство не позбавлене зазначеної вище непослідовності та термінологічної різноманітності. Повною мірою це стосується питання сутності особливої жорстокості як кваліфікуючої ознаки вбивства. Пункт 4 ч.2 ст.115 КК України передбачає відповідальність за умисне вбивство, вчинене з особливою жорстокістю.

Згідно з п.8 постанови Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи» [6], умисне вбивство визнається вчиненим з особливою жорстокістю, якщо винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних (шляхом заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, тортур, мордування, мучення, в тому числі з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин, отрути, яка завдає нестерпного

болю, тощо), психічних чи моральних (шляхом зганьблення честі, приниження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глумління тощо) страждань, а також якщо воно було поєднане з глумлінням над трупом або вчинювалося в присутності близьких потерпілому осіб і винний усвідомлював, що такими діями завдає останнім особливих психічних чи моральних страждань.

У свою чергу, такі способи вчинення злочину з особливою жорстокістю, як глумління, тортури, мордування, мучення тощо, широко використовуються законодавцем як самостійно, так й відносно характеристики окремих складів злочинів. При цьому їх значення законодавцем або не розкривається, або розкривається через використання термінів цієї ж групи.

Так, «особлива жорстокість» поряд із аналізованою нормою використовується у ст.67 КК України як обставина, що обтяжує покарання; у ст.434 КК України – погане поводження з військовополоненими, що мало місце неодноразово, або пов'язане з особливою жорстокістю – як ознака складу злочину.

Термін «жорстоке поводження» використовується законодавцем при формулюванні диспозицій статей: ст.120 КК України, якою передбачена відповідальність за доведення людини до самогубства через жорстоке з нею поводження, систематичного приниження її людської гідності; ч.2 ст.431 КК України – насильство над іншими військовополоненими або жорстоке поводження з ними; ч.1 ст.438 КК України – жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням; ст.229 КК України – жорстоке поводження з тваринами.

Термін «жорстокість» використовується при конструюванні складу злочину, передбаченому ст. 300 КК України – що передбачає відповідальність за ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості.

Наряду з особливою жорстокістю законодавець використовує й термін «особливе мучення» – ч.2 ст.121 КК України – яка перед-

бачає відповідальність за умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене способом, що має характер особливого мучення.

Поняття «катування» розкривається законодавцем як умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій (ст.127 КК України).

«Побої», «тілесні ушкодження», «насильницькі дії» використовуються при розкритті злочинів, що являють собою погрозу або насильство, причому з незрозумілих причин у різних сполученнях.

Так, кваліфікована погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу (ч.2 ст.345 КК України) розкривається законодавцем як умисне заподіяння працівникові правоохоронного органу чи його близьким родичам побоїв, легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень. Так само злочин щодо державного чи громадського діяча (ч.2 ст.246 КК України) визначений як заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень чи легких тілесних ушкоджень, нанесення побоїв чи вчинення інших насильницьких дій. Погроза або насильство щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ч.2 ст.350 КК України) визначається як умисне нанесення побоїв або заподіяння легкого чи середньої тяжкості тілесного ушкодження. Погроза або насильство щодо начальника (ч.2 ст.405 КК України) визначена як заподіяння тілесних ушкоджень, побоїв або вчинення інших насильницьких дій.

«Побої», відповідно до ч.1 ст.126 КК України, визначені законодавцем як «умисне завдання удару, побоїв або вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень». А «мордування», відповідно до ч.2 ст.126 КК України, визначені як ті самі дії, що мають характер мордування.

При формулюванні складу злочину, що передбачає відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин пі-

длеглості, законодавець поруч з завданням побоїв чи вчиненням іншого насильства (ч.1 ст.406 КК України) використовує також поняття «знуцання» та «глумління» (ч.2 ст.406 КК України).

Кваліфікований склад примушування давати показання (ч.2 ст.373 КК України) сформульований законодавцем як примушування давати показання, поєднане із застосуванням насильства або із знущанням над особою, за відсутності ознак катування.

Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст.116 КК України), вважається відповідно до законодавства таким, якщо хвилювання виникло внаслідок «протизаконного насильства», «систематичного знущання» або «тяжкої образи» з боку потерпілого.

Таким чином, аналіз термінології кримінального законодавства не дає можливості визначити сутність поняття «особливої жорстокості», а також термінів, що використовуються для її визначення. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне звернутися до наукового тлумачення зазначених вище термінів, з метою встановлення їх сутності та співвідношення.

Перш за все, на наш погляд, необхідно звернутися до співвідношення понять агресія, насильство та жорстокість.

Агресія – це безліч різноманітних дій, що порушують фізичну або психічну цілісність іншої людини (або групи людей), заподіють їй матеріальну шкоду, протидіють її інтересам або ж призводять до її знищення. Агресивні дії виступають як: 1) засіб досягнення якої-небудь значимої мети; 2) спосіб психологічної розрядки; 3) спосіб задоволення потреби в самореалізації і самоствердженні. Агресія у будь-якій формі представляє собою поведінку, спрямовану на заподіяння шкоди іншій живій істоті, що має усі підстави унікати такого поведіння.

Таким чином, із кримінально-правової точки зору вірною є позиція Ю.М. Антоняна, що розглядає агресію як поведінку, що полягає в демонстрації сили, погрози її застосування або використанні сили у відношенні окремої

людини або групи осіб, а агресивність – як відповідну рису особистості [7, с.11].

Крайня форма агресії, найбільш гострий і небезпечний прояв агресивної поведінки – це насильство. Насильство виступає як найбільш загрозливий спосіб суспільно небезпечної поведінки.

За В.І. Далем, «насильство – це дія соромливе, образливе, незаконне і свавільне» [8, с.469]. З юридичної точки зору насильство – це енергетичний вплив на органи і тканини організму людини, їх фізіологічні функції, шляхом використання матеріальних факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних і біологічних) та/або вплив на її психіку шляхом інформаційного впливу, що вчиняється всупереч її волі, здатне заподіяти органічну, фізіологічну або психічну травму, а також обмежити свободу волевиявлення або дій людини.

Жорстокість, нарівні з агресивністю є властивістю особистості. Жорстокість – це властивість особистості, що характеризується прагненням до заподіяння страждань, мучень людям або тваринам, виражається в діях, бездіяльності, словах, а також фантазуванні відповідного змісту. Прояви жорстокості можуть бути усвідомленими і несвідомими, умисними або імпульсивними. Жорстокість уособлює відразу до життя і найбільш повне втілення ненависті, дуже часто ненависті безадресної, ненависті взагалі, ненависті до всіх.

Співвідношення агресивності і жорстокості полягає в тому, що, як слушно зазначає П.Ю. Константинов, агресивність – властивість особистості, що полягає в заподіянні шкоди іншим людям, а жорстокість і особливо жорстокість як властивість особистості, що полягає у свідомому заподіянні шкоди іншим індивідам у вигляді мучень і страждань або особливих мучень і страждань [9, с.15]. Жорстокість – це схильність до особливо бруталних форм агресивної поведінки. Жорстокість передбачає насильство над потребами, намірами, почуттями, установками особистості, приниження і примус до дій, що суперечать її устремлінням.

Говорячи безпосередньо про злочинну поведінку, можна зробити висновок, що агресивність людини знаходить свій вихід, свій прояв у вчиненні насильницького злочину. При цьому кожен насильницький злочин у певній мірі жорстокий. Навіть миттєве вбивство людини коли вона спить приносить страждання його близьким, знайомим з ним людям.

У той же час законодавець лише у певних випадках указує на жорстокість або особливу жорстокість, що мають значення для кримінально-правової кваліфікації діяння.

Згідно п.28 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини», під жорстоким поводженням слід розуміти безжалісні, грубі діяння, які завдають потерпілому фізичних чи психічних страждань (мордування, систематичне заподіяння тілесних ушкоджень чи побоїв, позбавлення їжі, води, одягу, житла тощо). Відповідно ж до п.8 зазначеної Постанови, умисне вбивство визнається вчиненим з особливою жорстокістю, якщо винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних, психічних чи моральних страждань [6].

Таким чином, законодавець надає жорстокості вчинених діянь самостійного кримінально-правового значення в окремих випадках при наявності трьох умов:

- 1) за наявності певних обставин, визначених у диспозиціях відповідних кримінально-правових норм;
- 2) за умови, що діяння винної особи, спричиняють потерпілому фізичні чи психічні страждання;
- 3) усвідомлення винним завдання потерпілому фізичних чи психічних страждань.

З урахуванням вищевикладеного, на наш погляд, під особливою жорстокістю слід вважати спосіб вчинення злочину, який полягає в умисному застосуванні психічного та/або фізичного насильства (шляхом дії або через бездіяльність) безпосередньо перед, під час або після вчинення злочину, необов'язкового (надмірного) для настання передбаченого відпові-

дною нормою кримінального закону злочинного наслідку, спрямованому на завдання потерпілому (іншій особі) особливих фізичних мучень та/або психічних страждань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дружков С. Н. Уголовно-правовые функции особой жестокости в составе убийства: вопросы теории и практики: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Дружков С. Н. ; Уральск. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2002. – 168 с.
2. Чернявская Т. А. Законодательные акты XVIII века / Чернявская Т. А. – М., 1997. – С. 50.
3. Ивановский Н. П. Разделение посмертных повреждений по ныне действующему уложению о наказаниях / Ивановский Н. П. – СПб., 1905. – 785 с.
4. Таганцев Н. С. О преступлениях против жизни по русскому праву : в 2 т. Т. 2 / Таганцев Н. С. – СПб., 1870. – 524 с.

5. Есипов В. В. Уголовное право часть особенная. Преступления против личности и имущества / Есипов В. В. – М., 1913. – 216 с.

6. Постановка Пленуму Верховного суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи» : від 07.02.2003 р., № 2 // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 1.

7. Антонян Ю. М. Общий очерк о преступном насилии / Ю. М. Антонян // Человек против человека. Преступное насилие : сб. ст. / под общ. ред. Ю. М. Антоняна, С. Ф. Милюкова. – СПб., 1994. – 153 с.

8. Даль В. Толковый словарь / В. Даль. – М. : Гос. изд-тво иностранных и национальных словарей, 1956. – С. 640.

9. Константинов П. Ю. Влияние жестокости преступного поведения на квалификацию убийства: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Константинов Павел Юрьевич. – М., 2003. – 185 с.

Керімов А. З. Особлива жорстокість як кваліфікуюча ознака умисного вбивства за чинним кримінальним законодавством України та за законодавством минулих років / А. З. Керімов // Форум права. – 2012. – № 3. – С. 270–275 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-3/12kazzmr.pdf>

Розглянуто поняття «особлива жорстокість» за кримінальним законодавством України, а також за законодавством минулих років. Проведено відмежування понять «жорстокість», «особлива жорстокість», «жорстоке поводження», «катування», «особливе мучення». Надається авторське визначення особливої жорстокості.

Керимов А.З. Особая жестокость как квалифицирующий признак умышленного убийства по действующему уголовному законодательству Украины и по законодательству прошлых годов

Рассмотрено понятие «особая жестокость» в соответствии с уголовным законодательством Украины, а также по законодательству прошлых лет. Проведено отграничение понятий «жестокость», «особая жестокость», «жестокое обращение», «пытки», «особенные мучения». Предлагается авторское определение особой жестокости.

Kerimov A.Z. Special Cruelty as a Qualifying Sign of a Premeditated Murder under the Operating Penal Legislation of Ukraine and under the Legislation of Past Years

The concept «special cruelty» according to the penal legislation of Ukraine, and also under the legislation of past years is considered. It is led отграничение concepts «cruelty», «special cruelty», «cruel treatment», «tortures», «especial excruciating». Authoring determination of special cruelty is offered.